Reform és válság-kezelés: átvezetés egy új korszakba

Berend T. Iván 1990 márciusában jelentette be, hogy a májusban esedékes közgyűlésen nem kívánja jelöltetni magát az MTA elnöki posztjára, amelyet 1985 májusa óta töltött be. Számos kolléga próbálta írásban vagy szóban lebeszélni szándékáról, így például Beck Mihály, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Fizikai–Kémiai Tanszékének vezetője 1990. március 7-én a következőket írta: „Meg vagyok győződve róla, hogy munkád az elmúlt öt évben rendkívüli jelentőségű volt az Akadémia javára. Nem hiszem, hogy az Akadémia néhány évtized múlva megírandó történetében sok pozitívabb értékelésű elnökről emlékezhetnének majd meg a 200 éves fennállása során."[1]

Budapest, 1930. december 11.

1985. május 10. –
1990. május 24.

I/15. Gyémánt László:
Berend T. Iván
2002

Az 1985–1990 közötti időszak a modern kori magyar történelem egyik különösen izgalmas időszaka, valóban embert próbáló feladat volt az 1985-ben 160. születésnapját ünneplő intézmény vezetése ezekben az években. Több mint másfél évszázados működése alatt alapjaiban változtak meg a nagy tekintélyű intézmény feladatai. A magyar nyelv és irodalom értékei őrzésének és fejlesztésének műhelyéből a magyar tudományos élet központi intézménye lett. Berendet 55 évesen, alkotóereje teljében, meggyőző többséggel választották elnökké. Ekkorra már a 19–20. századi magyar és kelet-közép-európai történelem, leginkább a gazdaság- és társadalomtörténet nemzetközileg is ismert és elismert művelője volt.

AZ ELNÖKSÉG ELŐTT

A vészkorszak megpróbáltatásai után a középiskolában későbbi mentora és egyik legközelebbi barátja, Pach Zsigmond Pál tanította, a további tanulmányait a Közgazdaságtudományi Egyetemen és az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte. 1953 és 1960 között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanársegédként tevékenykedett, de már 1964-ben professzorrá nevezték ki. Korán szerzett tapasztalatot nagy intézmények vezetésében, 1962–1965 között a dékáni, majd 1973-tól 1979-ig a rektori tisztet töltötte be az egyetemen. 1967-től a gazdaságtörténeti tanszék vezetője, 1975-től 1982-ig pedig a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban választotta levelező, majd 1979-ben rendes tagjává. Munkásságát 1961-ben Kossuth-díjjal ismerték el. Egyetemi tanárként, kutatóként, Pach Zsigmond Pál tanítványaként, Ránki Györggyel együttműködve rövid idő alatt a nagy hazai és nemzetközi tekintélyt szerzett magyar gazdaságtörténeti iskola kulcsembere lett, a magyar és közép-európai gazdaság múltjának és jelenének lehetőségeit és útvesztőit tág egyetemes történeti kontextusban vizsgáló könyvek szerzőjeként vált szakmáján kívül is ismertté. Kutatási eredményei, aktuális gazdaságpolitikai kérdésekről formált állásfoglalásai nem maradtak szűk szakmai berkekben, a közélet és társadalmi párbeszédek aktív, kezdeményező résztvevője volt. Életeleme a cselekvés, de nem vállalt sem diplomáciai feladatot, sem miniszterséget, más ösvényt jár, a kutatásban van igazán otthon. Szakmáján kívül közéleti személyiségként is igen ismert volt már ekkor, gyakran szerepelt rádióban, televízióban, megválasztásának hónapjában egyórás portréműsort sugárzott róla a Magyar Televízió.

BEREND KIHÍVÁSAI AZ AKADÉMIA VEZETŐJEKÉNT

Számos – évek, nemegyszer évtizedek óta – megoldatlan problémával szembesült a Magyar Tudományos Akadémia új elnöke, aki tizenkét éve volt már akadémikus, illetve 1979 és 1985 között az MTA II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának elnökeként is működött. Ilyen fontos problémát jelentett az Akadémia helye a magyar intézményrendszerben és a közéletben, kapcsolatrendszere az államigazgatással és az állampárttal, valamint az egyetemekkel, továbbá autonómiájának lehetőségei és korlátai. Már az ekkori témák között szerepelt a tudományos minősítés módszere, az akadémikusok gazdasági-társadalmi helyzete, a tagválasztás folyamata. Továbbá a nagy akadémiai projektek indítása, amelyek közül érdemes megemlíteni a *Magyar nagylexikon* kiadását: a történész elnök több alkalommal kultúrtörténeti horderejűnek minősítette a 16 kötetre és a körülbelül 180 ezer címszóra tervezett lexikont, amelyre sikerült az alapköltségvetésen felüli kormányzati pénzügyi támogatást szereznie. Ez a projekt végül rövid távon, akadémiai keretek között kudarcnak minősült, hiszen a kötetet később, hosszabb időközökkel, más intézmény gondozásában adták ki.

AZ MTA SZERVEZETE ÉS MŰKÖDÉSE

Azt a szervezeti formát, amelyben az új elnök dolgozni kezdett, még 1949-ben alakították ki.[2] Az újabb jogi meghatározását az 1969/41. számú törvényerejű rendelet adta,

amely lényegében kettős vezetést rendelt el az Akadémia élére. Az apparátus, az adminisztráció a főtitkár, a tudományos testület az elnök fennhatósága alatt volt. Ez a rendszer Berend elnöksége idején két irányban lazult. Egyrészt az elnök a mindennapi ügyeket magától értetődő önállósággal intézte, másrészt nagy erőfeszítéseket tett az MTA helyzetének törvényes újraszabályozása, valamint az intézmény belső életének áttekinthetőbbé, rendezettebbé tétele érdekében. Az átalakítások alapelve az autonómiák kiterjesztése volt, így arra törekedett, hogy az állam anyagi támogatása fejében ne avatkozzon közvetlenül az Akadémia életébe, ugyanakkor legyen mérvadó, tekintélyes, az országos kutatásirányítási feladatok végzésére alkalmas, jól látható intézmény. A legfontosabb célokat a következőképpen határozta meg az új elnök 1985. július közepén: „Mivel az Akadémia közvetlen felügyelete csak egy szűk, noha igen fontos körre, saját kutatóhálózatára és néhány egyéb intézményre terjed ki, a kutatásirányítás országos befolyásolására másféle módszerek szükségesek. Ezek támaszkodhatnak: 1. pénzalapokra, 2. az akadémiai szakértelemhez kapcsolódó »funkcionális« államigazgatási felhatalmazásra (ágazati felelősség), és 3. a tudományos szakértelmen alapuló tekintélyre."[3] Már a Berendet elnökké megválasztó 1985. évi közgyűlés állást foglalt arról, hogy növelni kell az Akadémia szerepét és felelősségét a tudományos kutatás országos feladataiban, és el kell érni az alapkutatási ráfordítások növelését. Ez az igény gyors pozitív visszhangra talált, hiszen az 1986. évi közgyűlés előtti hónapban egy törvényerejű rendelettel az MTA országos irányítási, koordinálási felelősséget kapott az alapkutatások területén, továbbá átvette egy kormányalbizottság feladatát az országban folyó társadalomtudományi kutatások vezetésére. A korszak átmenetiségét jól tükrözi, hogy ez utóbbi feladatkörbe a „társadalmi és pártintézményekben" zajló kutatások nem tartoztak bele. Létrejött az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA), amely a korábbinál lényegesen nagyobb összeget oszthatott szét versenypályázati rendszerrel.[4] Az új feladathoz szükség volt az Akadémián belüli munkamegosztás újratervezésére, a szakigazgatás és a testületek, az elnök és a főtitkár jogkörei viszonyának módosítására is. Az 1986-os közgyűlésen elfogadott új alapszabály-tervezet szerint a főtitkár „érvényt szerez az alapkutatások és a társadalomtudományi kutatások országos irányításával kapcsolatos testületi állásfoglalásoknak, s ezek tekintetében a közgyűlés és az elnökség állásfoglalásai az irányadók. Az elnök hatásköre pedig kiegészül a közgyűlés és az elnökség állásfoglalásainak, ajánlásainak az Akadémia tevékenységében, vagyis az akadémia egységes összmunkájában történő képviseletével."[5] Már az új alapszabály elfogadása előtt ebben a szellemben folyt a munka, az elnök és a főtitkár akkori jó viszonyának köszönhetően az újragondolt munkamegosztás hatékonyabbá tette a forráselosztás nagy felelősségű munkáját. Megnőtt a választott testületek szerepe az apparátussal szemben. Berend szerint ez mutatta a demokratizálódást az Akadémián, és nem a Szabad György által már az előző évi közgyűlésen kezdeményezett kettős elnökjelölés. Berend számos külföldi példára hivatkozva érvelt amellett, hogy a legtöbb akadémikussal konzultáló jelölőbizottságok alapos előkészítő munkája után beterjesztett személyi javaslat inkább demokratikus választási módszer, mint a közgyűlésen spontánul felvetett javaslatok megvitatása. Az Akadémia hatókörét növelte az elnöksége utolsó hónapjaiban, az 1990. február 27-i rendkívüli közgyűlésen létrehozott külső tagság külföldi állampolgárságú (esetleg kettős állampolgárságú), kiemelkedő teljesítményű magyar tudósok teljesítményének elismerésére. Ez számos nagy presztízsű külföldi tudományos intézményhez nyitott kapcsolatokat.[6]

Az elnöksége második felének idején felgyorsuló politikai-társadalmi események sodrában a kutatóintézeti hálózat jövője is napirendre került. Három lehetőség merült fel a viták során: a meglévő helyzet változatlan megőrzése, a kutatóhálózat leválása az Akadémiáról, és egy minisztériumi ellenőrzés alatt működő Nemzeti Kutatási Központba helyezés, vagy pedig az, hogy az akadémiai kutatóintézetek autonóm társulást alkotnak önigazgatásos vezetéssel, saját kiszolgáló apparátussal (ezen belül esetleg néhány szakmai, rokondiszciplínákat egy szervezeti egységbe tömörítő csoportosulással). Ez utóbbi esetben az állami költségvetési támogatás az Akadémián keresztül

juthatott volna el az új intézményhez, amely felett az Akadémia törvényességi felügyeletet is gyakorol. Sok vita után az intézetek helyzetének tényleges átalakítására az első lépések 1998-ban történtek, ezeket a mai helyzethez vezető döntések 2012-ben, majd 2019-ben követték.

„Az MTA-nak nem lehet feladata a döntések előkészítése, annál inkább feladatunknak tekintjük, hogy az összefüggéseket széleskörűen – a döntéshozatal megalapozása érdekében – feltárjuk,"[10]

Berend T. Iván elnöksége első hónapjaitól[7] kezdve sürgette a tudományos kutatók anyagi elismerésének rendezését, az 1951 óta változatlan összegű tiszteletdíjak emelését.[8] Ezt igen nagy erőfeszítéssel három lépcsőben (1987, 1988, 1989) sikerült megvalósítani. Koncepciózusan, hosszú távra tervezve foglalkozott a Berend irányította akadémiai vezetés az általános tudományos kutatásstratégiával, így az elnök az 1989-es közgyűlésen jelentette be, hogy az akadémiai szakértők becslése szerint az elmúlt évtizedben kevesebb mint egyötödére zuhant a költségvetési ráfordítások értéke a tudományban, és a következő évtizedben reálértéken évi mintegy 15, az egyetemeken 20%-os ráfordításnövelésre lesz szükség az európai szinthez való felzárkózáshoz.[9]

A POLITIKAI VITÁKBAN

Berend személyisége, kommunikációs stílusa igen sikeresen egyesítette a sármos kedvességet és a következetes határozottságot, a mindenkori helyzetekben kiválóan mérlegelte, hogy munkastílusa mely oldalát állítsa előtérbe. Készségesen és hatékonyan foglalkozott a politikai vezetőktől érkező kérésekkel, az irányítása alatt működő szakértői csoportok állásfoglalásai azonban egyértelműen, gyakran kritikusan fogalmaztak. Csupán néhány hetes elnök volt, amikor 1985. július 16-án a Politikai Bizottság ülésén kellett beszámolnia a bős–nagymarosi vízlépcső építésével kapcsolatos akadémiai álláspontról. Az MSZMP Politikai Bizottsága kérésére készült hatástanulmányt rövid határidővel, lényegre törő írásban véleményezte az MTA, a szöveg bevezetőjében jelezve:

majd összefoglalta a döntések lehetőségeit és korlátait. A Politikai Bizottság ülése komolyan mérlegelte és határozatába beépítette az akadémiai álláspont főbb téziseit, és a vitát lezárva Kádár János is ilyen szellemben beszélt: „Úgy gondolom, hogy el lehet fogadni, amit Berend elvtárs mondott: a hatásvizsgálati vitában megoszlottak a vélemények, a vita résztvevői nem akarták a döntés felelősségét átvenni, s egyértelműen kimondani, hogy az az ésszerű, ha folytatjuk a beruházást. […] És hát ebben nincs semmi felháborító dolog. A döntés kötelezettségét magára veszi a Minisztertanács."[11] A helyzet kiúttalanságát illusztrálja Kapolyi László, a vízlépcsőüggyel foglalkozó ipari miniszter, akadémikus és Berend 1985. augusztusi levélváltása,[12] amelyben Kapolyi még határozottabb hangú állásfoglalást várt volna el az Akadémiától, és annak egyértelmű kimondását, hogy a vízlépcsővel kapcsolatos döntés előtt kellett volna kikérni az MTA véleményét. Ugyanakkor voltak olyan észrevételek is (így például Grósz Károly részéről), amelyek az akadémiai álláspontot ellenzéki nézetek megfogalmazásával azonosították, s ezt az elnök zárt körben és nyilvánosan is visszautasította. Az ügy végigkísérte Berend elnöki periódusát, így például 1986 elején társadalmi kampány indult a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer felépítése ellen. A népszavazás kiírására felszólító dokumentumot eljuttatták az Akadémiára, publikálást kérve. Ehhez egy ötvenkét oldalas, 2655 csatlakozó aláírást tartalmazó listát is mellékeltek. Berend azt válaszolta, hogy „az MTA korlátozott körű publikációs fórumain nem szokás ilyen jellegű dokumentumot közölni, és ezúttal sem tartottuk szükségesnek, hogy ezt a szokást megváltoztassuk".[13] Ez ügyben és számos más témával kapcsolatban láthatóan azt az álláspontot is képviselte Berend, hogy az Akadémia szakmai

véleményeinek megalapozottságával kíván hatni, „nem hivatott a kormányzati döntésekhez szükséges sokrétű, nem utolsósorban társadalmi, politikai és nemzetközi tényezők mérlegelésére".[14] A vízlépcső témája 1988 során egyre inkább a rendszerkritikus politika, mint a vízügyi szakszerűség témája lett. A nagypolitika fordulatai és nem új kutatási eredmények vezettek azután oda, hogy az országgyűlés végül 1989. október 31-én 167 szavazattal, 74 tartózkodás és 7 ellenvélemény mellett kimondta a nagymarosi vízlépcső építkezéseinek végleges leállítását.

MÁS KONCEPCIONÁLIS KÉRDÉSEK

A politika más fontos koncepcionális kérdésekben is kikérte az Akadémia véleményét. Így például 1985 szeptemberében a hetedik ötéves terv koncepciójáról igen kritikus választ adott Berend. Ez esetben tanácsait nem fogadták meg, 1987-ben pedig már nem pusztán alternatív gazdaságfejlesztési koncepciókról, hanem válságkezelésről volt szó.

Az 1989. évi közgyűlésen már szkepszis és optimizmus keveredett az elnöki megnyitóban: „Legutóbbi közgyűlésünk óta mintha nem is egyetlen év telt volna el. […] Az események különösen gyors sodrában még nem is tudjuk megmondani, hogy a jövő történészei vajon egy békés forradalom indulásaként vagy egy újabb magyar tragédia történelmi előzményeként ítélik majd meg az elmúlt évben kibontakozott és napjainkban előrehaladó folyamatokat." Beszédében százada ötödik történelmi kataklizmájának lehetséges előjátékáról beszélt, és óvott mind a rendcsinálás, mind pedig a nemzeti „túlbuzdulás" veszélyeitől.[15]

Utolsó közgyűlési beszámolójában egyszerre kritikus és önkritikus szavakkal tekintett vissza az MTA és a politikai hatalom kapcsolatára elnöksége öt éve alatt. Arról beszélt, hogy az MTA bízott a politikai rendszeren belüli változtatás, reform lehetőségében. 1990-re szembe kellett azonban nézni azzal, hogy ez téves elképzelés volt. Mégis mindaz, amit az Akadémia az utolsó három-négy évben tett, hozzájárult a rendszer eróziójához. Berend szerint, akárcsak a reformkorban, most sem születhettek tökéletes megoldások, de e törekvések nélkül nem lett volna 1990, ahogy a reformkor nélkül nem lett volna 1848.[16] Míg tevékenységének fő vonala a reformátalakítás volt, végül is a rendszerváltást élte meg. Mindezt a „felülről indított békés forradalom" keretébe foglalta, amely fogalom vissza-visszatérő motívum 1989–1990-es megnyilvánulásaiban,[17] ugyanilyen fontos eleme azonban ekkori érveléseinek a figyelmeztetés: az elhamarkodott lépések éppolyan veszélyesek, mint a késlekedés. Az Akadémia sorsához közvetlenül kapcsolódó harmadik motívum Berend megnyilvánulásaiban a már 1987 óta napirenden tartott – de már 1985-től érlelt – követelés: egy új, az Akadémia teljes autonómiáját és anyagi függetlenségét biztosító akadémiai törvény igénylése. Olyan alapkérdések rendezéséről volt szó, mint az Akadémia politikai, pénzügyi, szervezeti autonómiája, a felsőoktatási intézmények és az MTA viszonya (különös tekintettel a tudományos minősítések rendjére), a tudományos kutatások stratégiai irányításának és országos képviseletének, nemzetközi kapcsolatrendszerének az MTA által vállalandó feladata.[18] Ez volt az 1988. szeptemberi rendkívüli közgyűlés fő témája. Az a folyamat, amelynek eredménye az 1994. április 26-án kihirdetett törvény a Magyar Tudományos Akadémiáról, itt kezdett kiteljesedni.

Berend igen közelről követhette és formálhatta a rendszerváltozás folyamatát. A Kádár Jánost főtitkári tisztségéből leváltó pártértekezleten, 1988. május 22-én választották az MSZMP Központi Bizottság tagjai közé, s nem sokkal később kapott megbízást három bizottság vezetésére: a bős–nagymarosi vízlépcső ügyeit vizsgálta az egyik, a piacgazdaságra való átmenet problémáit a másik, de a legnagyobb visszhangot a szocialista Magyarország négy évtizedének történetét áttekintő munkabizottság tevékenysége kapta. 1988 év végi ünnepeit ennek a munkának szentelte: a témakört kutató történészként, az MTA elnökeként, a párt vezető grémiumának tagjaként pontosan azt a sokoldalú szemléletmódot érvényesítette, amelyre ebben a kritikus időszakban szükség volt. Ez a bizottság fogadta el az 1956-os események leírására a népfelkelés fogalmát, és fontos szerepe volt annak a politikai légkörnek a formálásában, amely Nagy Imre újratemetéséhez, az MSZMP fel-

oszlásához, az 1990-es szabad választásokhoz vezető út keretét adta. A Politikai Bizottság döntése alapján széles körű terjesztésre került a bizottság munkájának eredményeit összefoglaló anyag. A bizottsági anyagról egy japán lap tudósítójának interjút adva[19] Berend azt mondta, hogy következtetéseik lényegében Nagy Imre rehabilitálását jelentették, és kitért arra is, hogy szerinte az 1968-as csehszlovákiai szovjet beavatkozás „egyértelműen hibás lépés volt". Érdekes módon szintén egy japán lapnak nyilatkozta, a munkacsoport eredményeinek közzétételére reagálva, hogy Bogomolov szovjet akadémikus javasolja egy, az 1956-tal kapcsolatos témákat is vizsgáló szovjet–magyar történészbizottság létrehozását.[20] A történelmi bizottság munkájáról beszámoló interjú kitért Nagy Imre személyének a megítélésére is, amellyel kapcsolatban arra a kérdésre, hogy a bizottság beszámolója Nagy Imre rehabilitálását jelenti-e, a szerző szerint Berend T. Iván azt a választ adta, hogy „lényegében igen". Kitért az interjú az 1968-as csehszlovákiai eseményekre is, amivel kapcsolatban a szerző idézi az Akadémia elnökét: a prágai tavasszal szemben a Varsói Szerződés tagállamainak katonai beavatkozása „egyértelműen hibás lépés volt. A Csehszlovákia elleni lépés következtében hazánk reformjai is nagymértékben korlátozódtak, tehát ilyen értelemben Magyarország szempontjából is nagy horderejű esemény volt." Az Akadémia elnökének kijelentését a tudósító úgy kommentálta, hogy a csehszlovákiai katonai beavatkozást illetően befolyásos szovjet tudósok részéről már elhangzottak elítélő vélemények, de ez volt az első eset, hogy egy kelet-európai országban ilyen egyértelműen elítélő vélemény hangzott el.

ERDÉLY TÖRTÉNETE

A politikai szempontokat mindig bölcsen és érzékenyen mérlegelő történész elnök számára különösen nagy kihívást jelentett az Akadémiai Kiadó gondozásában 1986-ban megjelent háromkötetes *Erdély története* című szintézis elleni román politikai támadás kezelése. 1987 februárjában a magyar és német nemzetiségű dolgozók közös tanácsának ülésén Ceaușescu pártfőtitkár és államfő horthysta, fasiszta, soviniszta, rasszista tételek felelevenítésével vádolta az Akadémiát.[21] Ezt az MTA Elnöksége március végén rövid nyilatkozatban utasította vissza, majd hosszabban beszélt erről az elnök az 1987. évi közgyűlésen. Realitásérzékét tükrözik következő szavai: „Elszomorító ez a vita, és senki se áltassa magát: enyhe szimpátián és a botrány-szenzáció szellőztetésén kívül a világ egyetlen részén sem számíthatunk igazi megértésre. Túl sok, túl bonyolult nemzetiségi, kisebbségi és területi kérdés nehezíti az országok közötti kapcsolatokat és indokolja az ilyen vitáktól való távolmaradás igényét.

Az adott esetben azonban a hallgatás súlyos hiba lett volna. Ahhoz viszont ragaszkodnunk kell, hogy csak tudományos polémiára vállalkozzunk, és nem megyünk bele a politikai viszontvádaskodás zsákutcájába."[22]

A tudományos polémia értékes és hatásos eszközei az *Erdély története* idegen nyelvű kiadásai, bemutatói, recenziói lettek, amelyek a Ceaușescu-rendszer bukása után sem veszítettek aktualitásukból.

POLITIKAI REHABILITÁCIÓK

Az 1989. év különösen fontos témája volt az Akadémiáról korábban kizárt tagok rehabilitációja. A politikai légkört tükrözte, és onnan kapott indíttatást, amikor a Magyar Tudományos Akadémia 149. közgyűlése hatálytalanította az MTA tiszteleti, rendes és levelező tagjainak 1949. október 31-én tanácskozó taggá való (vissza)minősítését, és

tagságukat folyamatosnak nyilvánította. Nem volt könnyű eljutni eddig a döntésig, hiszen nemcsak 1949-ben szüntettek meg akadémiai tagságot, hanem azt megelőzően és később is. Ezek egyedi mérlegelését javasolta az elnök, utódaira hagyva többek között Hóman Bálint és Orsós Ferenc rehabilitálásának sokat vitatott ügyeit. Sikerrel kérte a közgyűléstől ugyanakkor az 1919 végén az 1918–1919-es forradalmakban vállalt szerepeikért kizárt négy személyiség, Alexander Bernát, Asbóth Oszkár, Éber László, Lendl Adolf tagságának helyreállítását.[23] Emlékeztetett továbbá az 1973-ban a Heller Ágnes és a Lukács-iskola néhány más tagja elleni politikai támadások miatt szükséges rehabilitációkra is. Így választotta ez a közgyűlés akadémikussá Heller Ágnest és Szelényi Ivánt, az Ausztráliában élő Márkus Györgyöt pedig külső taggá. Önkritikusan megjegyezte, hogy elbocsátásuk ellen annak idején az MTA kutatóintézeteiből az MTA egyetlen szerve vagy személyisége sem emelte fel szavát.[24]

A politikai folyamatok formálásának, befolyásolásának lehetősége ugyanolyan fontos volt az 1988–1989-ben az események fő sodrába került elnök számára, mint baloldali elkötelezettségének tudományos igényű, higgadt képviselete. 1989 végén és 1990 elején igen nagy energiát fektetett a Kék Szalag Bizottság munkájába, amely Márer Pál közgazdász kezdeményezésére jött létre. Márer 1956-ban hagyta el Magyarországot, a bloomingtoni Indiana Egyetem professzoraként ezekben az években a szovjet blokk és különösen a magyar gazdaság legkitűnőbb nyugati szakértői között tartották számon. Máreren kívül Hetényi István, Tardos Márton és Berend voltak az amerikai, nyugat-európai és magyar szakértők közreműködésével alapítvány formájában működő bizottság meghatározó vezetői. 1990 májusában egy magyar és angol nyelvű jelentést[25] készítettek a politikai, társadalmi, gazdasági átmenet egy lehetséges, alternatívákat is felvázoló útjáról. A kéziratról a bizottság március 14-i, az Akadémián tartott ülése után Berend többek között a következőket írta Hetényi Istvánnak és Márer Pálnak: „Az Akció Programot feleslegesen és helyenként disszonánsan »önti le« valamiféle ideologikus szabad piaci hitvallás, mely ráadásul egy tankönyv jellegű idealizáltsággal, a szabad piaci realitásokkal is ellentétesen idealizált piacot és versenyt feltételez. Ez egyrészt a valósággal, s különösen a viszonylag szegényebb piacgazdaságok valóságával ellentétes, másrészt indokolatlan várakozások keltésére alkalmas, s nehéz helyzetbe hozhatja az új kormányt, ha – amennyiben elfogadja – később számon kívánnák kérni rajta e koncepció megvalósítását. Ez az idealizált piaci ideológia számomra ugyanakkor elvileg elfogadhatatlan."[26]

Ez a néhány sor jól tükrözi e történelmi pillanat ellentmondásosságát és a hivatalától búcsúzó elnök gondolkodásmódját. Az elért eredmények miatti büszkeség keveredik reménnyel és aggodalommal utolsó elnöki beszámolójában: „Öt évvel ezelőtt az Akadémia szakigazgatása egyértelműen kötődött a kormányhoz, és a főtitkár egy országos hatáskörű szerv vezetőjének jogállásában járt el. […] Az Akadémia elnöksége pedig már 1987 őszétől kezdve felrajzolta azt a jövőképet, amelyben az autonóm Akadémia önállóan választja meg vezetőit és dönti el működési mechanizmusát, egyúttal megszünteti államigazgatási felügyeleti tevékenységét. […] Kérdőjelek is vannak. Nem ismeretes az új kormány kutatási és fejlesztési stratégiai elképzelése, és az sem, hogy miként kíván támaszkodni az Akadémiára."[27]

AZ ÚJRAVÁLASZTÁS ELUTASÍTÁSA

A kérdőjelek feloldása az új elnökre, Kosáry Domokosra várt. Berend kezdeményezte és igen aktívan támogatta a nagy presztízsű, itthon és külföldön is jól ismert és elismert történész jelölését. Azt remélte, és ma már tudjuk, nem alaptalanul, hogy Kosáry múltjával, habitusával, kapcsolatrendszerével az új politikai és társadalmi környezetben sikeresen viheti tovább az ő elnöki kezdeményezéseit. A kialakult politikai légkörben nem látott lehetőséget arra, hogy maga teljesítse ki ezt a folyamatot. 1990 elején a *The New Yorker* című magazinban terjedelmes cikk jelent meg a magyar folyamatokról. Az újságíró sok emberrel készített interjút, így Berenddel is, Budapesten. Őt főként az átala-

kulás gazdasági oldaláról kérdezte. Mindenkinek feltette azonban ugyanazt a kérdést is az akkor előtört antiszemitizmusról, amiről Berend elmondta, hogy ez a Magyar Demokrata Fórumban (MDF) is felütötte a fejét. Csurka István, a párt alelnöke gyakran juttatta kifejezésre félreérthetetlen nézeteit. Antall József, az MDF elnöke arra kérte, hogy tegyen nyilatkozatot, amely szerint az újságíró kiforgatta szavait. Erre nem volt hajlandó, így rágalmazás címén feljelentették. A pert megnyerte, de számos vádaskodással, sőt halálos fenyegetésekkel is szembe kellett néznie. A *Magyar Nemzet* 1990. március 21-i számában tette közzé Szentágothai Jánoshoz, az akadémiai jelölőbizottság elnökéhez írt levelét: „nem a feladat elől hátrálok meg, amikor kérem, fogadjátok el bejelentésemet, hogy nem kívánom jelöltetni magam az elnöki posztra. […] Ebben természetesen közrejátszik, hogy semmiképpen sem kívánnék asszisztálni az Akadémia meggyengítésére irányuló, de a tudományt is elkerülhetetlenül sújtó politikai törekvésekhez, melyeknek elhárítása az én lehetőségeim határán kívül esne, más jelölt azonban esetleg a siker reményével vállalkozhatna a feladat megoldására."

1985 és 1990 között, Berend T. Iván vezetése alatt a Magyar Tudományos Akadémia egyszerre törekedett az értékőrzésre, a gazdasági, politikai, társadalmi folyamatok értelmezésére és a jövőkép felvázolására. Szerepe a rendszerváltoztatás folyamatában megkérdőjelezhetetlen. Az elnök azonban, nem jószántából, jövőjét már nem Magyarországon kívánta építeni.[28]

Pók Attila

JEGYZETEK

1 AL 3. Elnök (Berend) 291. doboz E-224/90.
2 1949/XXVII. törvény.
3 AL 3. Elnök (Berend) 245. doboz. E-282/85. Feljegyzés Márta Ferenc részére *Az Akadémia országos kutatásirányító felelősségének problémájához* címmel. 1985. július 16.
4 AL Tudománypolitikai Bizottság 30.020/85. (1985. szeptember 17.) határozata az Országos Tudományos Kutatási Alap létrehozásáról.
5 AL 150. b. Közgyűlés, 1986. évi kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 205.
6 Berend: Bizalommal és bizakodással, 753–760.; Uő: Megőrizni és megváltoztatni, 760–774.
7 AL 3. Elnök (Berend) 260. doboz. 15.348/Ig.Jog.F./1985. Előterjesztés a Tudománypolitikai Bizottság részére a Magyar Tudományos Akadémia rendes és levelező tagjai tiszteletdíjának, valamint a tudományosan minősítettek illetményének felemeléséről.
8 Kozári: A tudományos minősítés, 148–198.; Kónya: Az akadémikusok fizetéséről, 626–628.
9 AL 150. b. Közgyűlés, 1989. 1. kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 51.
10 MNL OL MSZMP jegyzőkönyvek, a PB ülése. 1985. július 16. 288. f/5/944. ő. e. A Gabcsikovo-Nagymaros Vízlépcső építésével összefüggő kérdések és építési feladatok. B 288.f/5/944GKB.
11 Uo.
12 AL 3. Elnök (Berend) 245. doboz. E-314/85. Kapolyi László Berend T. Ivánnak. 1985. augusztus 13.; Berend T. Iván Kapolyi Lászlónak. 1985. augusztus 31.
13 AL 3. Elnök (Berend) 243. doboz E-71/1986.
14 AL 150. b. Közgyűlés, 1986. évi kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 201. Lásd összefoglalóan: Moldova: *Ég a Duna;* Csató–Szentgyörgyi: *Sorskérdéseink;* Lévai: *A Duna Pozsony alatti*.
15 AL 150. b. Közgyűlés, 1989 1. kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 2–3.
16 AL 150. b. Közgyűlés, 1990. május, III. kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 72–73.
17 Uo. 3.
18 Lásd például az elnök és a főtitkár 1988. szeptember 21-én kelt előterjesztését az 1988. évi rendkívüli közgyűlés számára az Akadémiáról szóló törvény tervezetének főbb elemeiről.
19 A *Magyar Nemzet* 1989. március 10-én számolt be a *Jamiuri Simbun* című lap bécsi tudósítója, Ima Izumi által készített interjúról. Lásd még Berend T. Iván 1989. január 29-i rádióinterjúját. Készítette: Sándorov Péter. Https://felsooktatas.oktatolapok.mnl.gov.hu/rendszervaltozas_magyarorszagon_1987_1990/tartalom/hanganyagok. (A letöltés ideje: 2023. május 17.)
20 Bogomolov egy szovjet–magyar történészbizottság felállításának lehetőségéről. *Népszabadság* 1989. február 16.
21 Balogh Gábor: *Ceaușescu harca egy könyv ellen – Az Erdély története-ügy és következményei.* Https://www.30eveszabadon.hu/ceauescu-harca-egy-konyv-ellen--az-erdely-tortenete-ugy-es-kovetkezmenyei. (A letöltés ideje: 2023. május 17.)
22 AL 150. b. Közgyűlés, 1987. I. kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 31.
23 Az MTA 1989. évi közgyűlésének határozata. *MT* 96 (1989) 762.
24 Ludassy: Beszélő évek, 56–61.
25 Csutor (szerk.): *A Kék Szalag Bizottság.*
26 AL 3. Elnök (Berend) 289. doboz E-42/1990 – Kék Szalag Alapítvány. 1990. március 17.
27 AL 150. b. Közgyűlés, 1990. május, III. kötet, közgyűlés jegyzőkönyve 123.
28 Berend: *A történelem;* Berend T. Iván: „A múlt nem hagyja magát eltörölni". *Népszava* 2018. október 7. Https://nepszava.hu/3010890_berend-t-ivan-a-mult-nem-hagyja-magat-eltorolni. (A letöltés ideje: 2023. május 17.)